
OD VJERSKE TOLERANCIJE DO UZAJAMNE SURADNJE

Marko P. Đurić, Beograd

UDK: 261.7 : 281.9

Primljeno 7/98

Sažetak

Autor problemu međusobne vjerske tolerancije i suradnje prilazi najprije etički i teološki. Kao etički ideal svih vjernika kojemu bi svi trebali služiti, on vidi u izgradnji kraljevstva Božjega koja u kršćanskoj aksiologiji nema svoju alternativu i zamjenu. Nadalje između ostalog razmatra kakav je doprinos pravoslavlja razvoju tolerancije.

Od otpadništva do netolerancije

Iščitamo li pojedina mjesta iz Matejeva evanđelja (Mt 12, 31-32) i Platonovih "Zakona" (Platon, *Zakoni*, BIGZ, Beograd, 1990.), uvjerit ćemo se, među ostalim i u sljedeće: U Platonovoj idealnoj državi i kraljevstvu Božjem - našem "budućem vijeku" - snošljivosti i tolerancije ponajprije nema prema bezbožnicima i ateistima. Otpadništvo od vjere ne tolerira se ni u islamu (Kur'an 2,217; 4,115). Učenje bezbožnika, čitamo kod Platona, okreće točan odnos naopako (Isto, 891 e). Ateizam se otuda u Platonovoj "Utopiji" najprije pokazuje štetnim na ontološkome, a potom i na svakom drugom planu. Zato u "Zakonima" Platon predviđa kazne za ateiste (X. knjiga "Zakona") a zatim ukazuje na "teološke osnove zakonodavstva". Sada zbog svega toga i izlazi da je nasilnoga i neprirodnog reda i harmonije na štetu opće pravde i humanosti najprije zbog njega bilo u antičkom društvu ali da ga zato ima i u suvremenom društvu. Konflikt i netolerantnost uvijek su potencijalno i pritajeno živjeli u svim bezbožnim i totalitarnim društvima. Kad su ona 'pukla', a njihova nas sudbina najprije podsjeća na sudbinu onoga rasipnog sina iz Lukina evanđelja (Lk 14,11), konflikt i netolerantnost degenerirali su u otvoreni sukob, koji nam je donio užas, kaos, sramotu i nevolju. Kršćanstvo, islam i judaizam sa svojom jedinstvenom ljestvicom vrijednosti i jednim religijskim moralom najprije mogu pridonijeti međusobnoj toleranciji. Vjerovanje u Boga otuda se ne pokazuje korisnim samo u ontološkom nego u i svakom drugom smislu. Grijeh protiv Duha Svetoga (Mt 12,31-32) koji ovdje najprije vidimo kao naše ili tuđe "otvrdnuće u zabludi" (Benedict T. Vivano, OP) zato i podliježe najtežoj sankciji. Ni u Bibliji ni u Kur'anu, ni u platonizmu za njega nema milosti. No, kako je danas ateizam prije naše "iskliznuće negoli

odustajanje od vjere” pa time i nije naša “zla odluka protiv Boga” (H. Küng, *Postoji li Bog?*, Naprijed, Zagreb, str. 307.), to i nema razloga za našu netolerantnost prema njemu, ali ni za našu ravnodušnost prema ateistima. Stoga se danas svaka Crkva nalazi u specifičnoj situaciji. Srpskoj pravoslavnoj crkvi, a i svakoj drugoj, danas ništa drugo i ne preostaje nego da poziva i uvjerava kako milost spasenja ni njima nije uskraćena, pa im je zato prijeko potrebna jedna nova spoznaja istine (Boga).

Od pokajanja i opraštanja do međusobne tolerancije

U svezi s tolerancijom javljaju se mnoga pitanja, koja traže ne samo racionalne nego i teološke odgovore. Je li moguće uspostaviti tolerantne odnose u onim područjima Balkana i svijeta gdje je korist bivala najčešće na štetu pravednosti i gdje zlo još uvijek vapi Bogu za pravednom plaćom. Iako bi osveta dandanas najprije značila pravdu, očito ne bi vodila međusobnoj toleranciji. Zlo bi se s njom još više produbilo, a međusobna napetost još više porasla. No, je li moguće graditi tolerantne odnose u onim sredinama gdje zlo još nije kažnjeno i gdje se pokazuje da ima smisla? Čime ćemo najprije dovesti u pitanje njegovu instrumentalnu vrijednost? Iz perspektive Božjega, vjerujućeg čovjeka, koji sebe i druge vidi kao “Imago Dei” (Post 1,27), tolerancija nije moguća bez pokajanja (Mt 3,2). Budući da nas samo ona vraća u naše stanje prije krivnje, to se na nj u kršćanstvu stalno ukazuje (Mt 3,2). Zato bez pokajanja i opraštanja, teološki gledano, na ovim prostorima i ne može doći do međusobne tolerancije. Budući da se u kršćanstvu i islamu oprost i opraštanje više vrednuju od odmazde i pravednosti (Mt 18,21-22; Lk 6,37; Kur’an 5,45; 2,178), to vjernici obiju vjera trebaju najprije oprostiti onima koji su im zlo učinili. No, da se zlo opet ne bi pojavilo u svoj ružnoći svojega ‘morala’ i pokazalo besmislenost dobra i vrline, najprije je potrebno tražiti od zločinca da se pokaje. Jer on samo kajanjem, koje doživljava i kao grižnju savjesti, biva svjestan svojega neljudskog identiteta. Međusobna tolerancija na mnogim našim prostorima moguća je samo uz tu cijenu, što govori da je ovdje bilo previše zla i netolerancije. Ona najprije traži takav moralni i vjerujući čin. Danas je zato najvažnije raditi na našem jedinstvu s Bogom, jer nas ono najprije vodi tome, tražeći od nas da se odrekemo mnogih prava...

Od čega je tolerancija na pravoslavnom istoku najprije zavisila? Istinska riječ tolerancija u našem bi se jeziku najprije mogla objasniti riječju popustljivost i snošljivost kad je u pitanju neko tuđe mišljenje i shvaćanje koje ne prihvaćam i koje se razlikuje od mojega. Na našem pravoslavnom istoku o njoj bi ponajprije svjedočila odsutnost

vjerskog fanatizma, anatematizma i ekskomunikacije. Kakav će prinos toleranciji dati Crkva, islam i židovstvo, ovisi najprije o njihovim teologijama, jer u teologiji nije sadržana samo objektivna spoznaja teološke istine nego i etika i politika. Nije slučajno što je u politici pravoslavnoga istoka prema drugim kršćanskim crkvama, islamu i židovstvu daleko više dolazilo do izražaja načelo krivnje negoli načelo ikononomije-tolerancije (Lk 16,2-4; 1 Kor 9,17). Pitanje o vjerskoj toleranciji, kako to potvrđuje povijest Pravoslavne crkve, ovisi i o nekim drugim okolnostima; najprije o jednoj hermeneutici, a zatim i o tome kako Crkva sebe shvaća i definira. Zapravo, što je ona osim što je ustanova našega vječnog spasenja? U čemu je još njezin povijesni identitet? Iako nam je spasonosni Kristov čin ponuđen samo u njoj i u njoj se odigrava drama našega eshatološkog spasenja, Crkva je i ljudsko društvo, zajednica, institucija (Mt 18,15; 16,18). Zato sada i možemo govoriti o njezinim različitim modelima tijekom njezine povijesti ("državna, papinska, hierarhijska i druga crkva). Dinamika vjerske tolerancije i o tome je ovisila. Budući da je identitet Crkve na pravoslavnome istoku najprije u našem ispovijedanju vjere u određene pravoslavne dogme Crkve, to se ovdje nije mogla razvijati svijest o toleranciji prema onim Crkvama koje su drugačije teološki razmišljale i imale jedno drugo shvaćanje Crkve i drugi stav prema dogmi. Ovdje još uvijek nema zajedničke kršćanske molitve, pričešćivanja i dijaloga ljubavi. Kako Crkva nije samo ustanova spsenja nego ustanova morala, znak savjesti, ona je i obvezna da se odaziva zovu ne samo eshatoloških vrednota nego i historijskih, racionalnih, moralnih vrijednosti. Zato tolerancija i ne bi bila ništa drugo doli njezin odziv tom zovu.

Od jednog tumačenja do mnogih netolerantnih postupaka

U svezi s naslovljenom temom javlja se i jedno potpitanje koje od nas najprije traži teološki odgovor. Naime, može li se teološki opravdati upotreba netolerantnih sredstava zbog budućih idealnih ciljeva u Crkvi. Može li se ugroziti naša sloboda (Sir 15,16) zbog našega vječnog spasenja? Zašto se je Crkva tijekom povijesti pokazivala i netolerantnom ustanovom? Mnogi se u odgovoru na to pitanje pozivaju na evanđelista Luku (*Jeruzalemska biblija*, KS Zagreb, Lk 14,23) i time daju pozitivan odgovor na to pitanje. Tumačeći riječi "prisili da uđu", oni su na svoj način inaugurirali svu kasniju politiku netolerancije u Crkvi. Primjenjujući navedeno načelo "compelle intrare" najprije prema hereticima (Augustinov obračun s donatizmom) i na protestantizmu (Luther, Calvin) svojim tumačenjem navedene riječi dali su legitimitet sili u crkvenoj politici. Onoga

trenutka kad se ovo tumačenje pretvorilo u pravo, dobili smo uvjetno rečeno mnoge inkvizicije u životu Crkve.

Što je nužno?

Da bi se na našim prostorima uspostavili toleratni vjerski odnosi, najprije je potrebno da se oslobodimo dviju stvari. Prozelitizmu i unijaćenju ne smije biti mjesta u crkvenoj politici. Ne smiju se zloupotrebljavati evangelizacija i 'rat' za duše na njivi Gospodnjoj. Budući da se prozelitizam danas od strane naše Srpske pravoslavne crkve najviše pripisuje Katoličkoj crkvi (usp. "Beogradske novine" iz veljače 1998., "Srpska pravoslavna Crkva i politika-sabornost i punoća", Intervju s vladikom braničevskim g. dr. Midićem) s tim u svezi valja reći sljedeće. U tom smislu ne iznose se nikavi konkretni dokazi, ocjene su neobjektivne i nekritičke pa gube na svojoj ozbilnosti i kritičkoj težini. Inače, s katoličke strane, ova vrst politike osuđena je s najvišega mjesta (Baldanski dokumente mješovite pravoslavno-katoličke komisije iz 1993. i enciklika *Ut unum sint*).

Od metodizma do jednoga Koncila

Da bi u svijetu bilo tolerancije, najprije je potrebno da se ona osjeti u odnosima između vjernika. Jer Crkva je "sol zemlje" i "svjetlo" svijeta. Kad se god išlo na teološko razrađivanje i problematiziranje vjerskih istina, i kad se ispovijedanje vjere u određene dogme Crkve (koje su donošene na crkvenim saborima) isticalo na štetu drugih aspekata u njoj, Crkva po pravilu nije bivala ustanova tolerancije. Teološka polemika zamijenila je dijalog, a teološke formulacije i tumačenja međusobno su udaljile Crkve. Možda zato na Drugome vatikanskom saboru i nije donesena ni jedna dogma. Da se ne bi produbio jaz teoloških razlika, a polazeći od znakova vremena, taj Sabor ne donosi ništa što bi išlo u prilog budućim netolerantnim odnosima između Rimske (katoličke) i drugih crkava. Vidi se to iz mnogih saborskih dokumenata. Mijenja se u mnogočemu stav prema židovstvu, islamu, pravoslavnima (Dogmatska konstitucija o Crkvi *Lumen gentium*, Komentari i dokumenti Drugog vatikanskog sabora, FTI Zagreb, 1977., str. 303-304). Skidaju se ekskomunikacije i anateme, a ateizam i mnogo štošta drugo što bi se prije osudilo, sada se ne osuđuje (Sekretarijat za one koji ne vjeruju, KS 1968, Dokumenti 22). Crkve koje su jednostavno svoju vjeru živjele i nisu se upuštale u razna teologiziranja s drugim crkvama i sa svijetom bile su po pravilu najtolerantnije vjerske zajednice. Baptizam do danas nema svoju kršćansku

dogmatiku, a metodizam nikad nije držao do prezirnih i razjedinjenih teoloških formulacija zbog kojih smo mi vodili žučne teološke rasprave s Rimom i drugim kršćanskim crkvama.

Snošljivost koja je uvijek činila dušu etičkog metodizma proizvod je jednog iskrenog i osvjedočenog vjerovanja koje od nas traže Isus i evanđelje. Naglašavajući u svome vjerovanju više propovijedajuće i etičko, a manje formalnoobredno i drugo, metodizam je Englesku, kako neki misle, sačuvao od mnogih socijalnih zala. Možda upravo zahvaljujući i dobrim dijelom njemu, kako neki govore, Englezi nisu imali svoju francusku i rusku revoluciju, sa svim giljotinama, strijeljanjima i užasima. Baptizam je svakako prije mnogih istaknuo problem "ljudskih prava", a rusko pravoslavlje nikada nije službeno osudilo mnoga zla ruskih totalitarnih režima (M. Đurić, *Nad tajnom zločina*, Blagovest, br. 1-2, 1992, List beogradske nadbiskupije). Hugo Grotius (XVI. st.) bio je prvi um svojega vremena koji se pozabavio pitanjem tolerancije i snošljivosti među vjernicima. Napisao je nekoliko djela s temom: "O istini kršćanske religije" (1627.) i dvije rasprave: "Prema crkvenom miru" i "Glas za crkveni mir".

Moramo najprije definirati zajednički cilj

Da bi se danas između vjernika svih triju Božjih religija, kršćanstva, islama i židovstva, uspostavili podnošljivi i tolerantni odnosi, moramo najprije definirati zajednički cilj. Ovdje će on najprije biti ono zajedničko 'dobro' o kojemu Aristotel piše u svojoj "Nikomahovoj etici" (Kultura Beograd, str. 3,1094 a). Svako stvaranje, rad i odlučivanje, veli Aristotel, teže nekom dobru. Međusobna suradnja otuda nam dolazi kao jedan od njegovih vidova, a nje nema bez naše međusobne tolerancije i uzajamne upućenosti jednih na druge. Ovdje će se sve to pokazati u onoj zajedničkoj težnji prema izgradnji kraljevstva Božjega u našoj sredini. Svakako da ćemo međusobnom tolerantnošću najprije ići na to da osiguramo uvjete za početak svega onoga što će služiti slavi Božjoj (Rim 9,23), a poslije toga ćemo naporom vlastite volje i uz preporuku vlastite savjesti ići dalje. Najprije ćemo biti tolerantni zbog svojega religijskog poziva i poslanja, a zatim što smo racionalna, etička i politička bića. Izgrađujući kraljevstvo Božje i radeći na slavu Božju vjernik samo tako mijenja i oplemenjuje svijet. Zato se on i ne usuđuje dati legitimitet i "zeleno svjetlo" ničemu što se protivi volji Božjoj. Jednako je tako i s pitanjem o međusobnoj vjerskoj i drugoj toleranciji. Zlu i grijehu se preko nje ne smije popuštati i povlađivati. Poziv na vjeru ne ustupa mjesto nijednom pozivu. Zato bez definicije o drugome, tko je on i što je za nas, nikada i ne možemo povući efektanu crtu između

tolerantnoga i netolerantnog ponašanja. Isus upravo zato što nema iluzija o onima koji kupuju i prodaju, ispod svodova Hrama (Mt 21,12-14) istjeruje trgovce, a apostol Pavao kada brani svoje pojedine stavove, to čini sa svom odlučnošću.

Nužno je da dođemo do konsenzusa

Da bi se na našim prostorima uspostavili tolerantni odnosi, moramo najprije doći do nekih zajedničkih teoloških stavova. Moramo shvatiti da su islam i kršćanstvo, primjerice, teološki i racionalno neobjašnjivi bez Staroga zavjeta (Mt 15,24; Rim 9,5) i židovstva. Na tu zavisnost upućuju i neke sure u Kur'anu (2,135-136). Iako se npr. Židovi i muslimani neće složiti s našom interpretacijom novozavjetnih tekstova, izvjesno je da neće dovoditi u pitanje relevantnost naše kršćanske etike. Vjersko-moralni principi Staroga zavjeta imaju "univerzalnu vrijednost" i važnost (Kur'an, Al Bakara, 135-136; T. H. Robinzon, *Studies in Old Testament Prophecies*, Edinburg, str. 149 i 151). Zatim, uvijek moramo biti svjesni činjenice da nam je poziv vjernika neusporedivo širi od našega poziva teologa, pa smo zato najprije kao vjernici pozvani na međusobnu toleranciju. Usto, plan koji Bog ima sa mnom i drugima neizvodiv je bez drugoga, odnosno bez mene. Zato On (Bog) uvijek računa s mojim tolerantnim ponašanjem da bi izveo plan koji ima sa mnom. I na kraju, na primjeru svojega slučaja, Njegove paradigme, Bog se je u Isusu pokazao maksimalno tolerantnim prema nama, oprostio nam je, ali je zato svojega Sina izložio svoj netolerantnosti zla i grijeha. Iako imamo jedan časni Kur'an i jednu svetu Bibliju, stoji da su nas pojedini tekstovi iz tih dviju svetih knjiga međusobno približavali i udaljavali (Kur'an 5,51; 3,28; 5,82; 5,2; 4,157; As Saff, 6; Evanđelje po Ivanu 12,44;10,30). Polazeći od pojedinih kuranskih iskaza, proizlazi da primjerice islam ne stoji ni u kakvoj teološkoj opoziciji prema židovstvu i Starom zavjetu (Kur'an 2,163-164; Iz 37,16; 45,22). Otuda nam sve tri Božje vjere dolaze samo kao naši različiti putovi Bogu - Bogu Abrahama (*Abrahama, Kur'an*), Izaka i Jakova (Jakuba, Kur'an; Knjiga izlaska 36) koji je Otac Gospodina našega Isusa Krista (Rim 10,9; Mt 7,21). Iako nam se Objave razlikuju pa su nam time i naše ekonomije spasenja različite, imamo istu eshatologiju, pri čemu se, i u Kur'anu i u evanđeljima ističe Isusova eshatološka dimenzija (Ali Imran, 45), odnosno Njegovo eshatološko značenje i uloga (Iv 5,26-30). Otuda ni jedna od navedenih religija ne bi trebala težiti tome da bude u privilegirano položaju u odnosu na drugu i da za sebe tvrdi kako ima monopol na Isitnu, na spoznaju Boga.

Od svete Biblije do časnog Kur'ana

Gledajući aksiološki i logički, samo nas načelo ravnopravnosti može dovesti načelu tolerancije. Jer gdje nema ravnopravnosti, neće biti ni tolerancije. No, ako nam je stalo do međusobne vjerske podnošljivosti, moramo se stalno miriti s nekim specifičnostima unutar triju naših svetih vjera. Kako je primjerice u kršćanskoj ontologiji samo Isus put do Istine (Boga), to teološki izlazi da će se naša spoznaja Istine (Boga) uvijek razlikovati od islamske, židovske i druge. Put do nje u kršćanstvu uvijek će se ravnati prema Riječi koja je tijelom postala, u islamu i židovstvu uvijek će biti drukčije. Budući da drukčije ne može biti, moramo se pomiriti s tom specifičnošću. No, mireći se s njom, između nas i drugih uvijek je bilo međusobne napetosti i vjerske nesnošljivosti. Iščitamo li svete spise naših spasonosnih vjera, zaključit ćemo da u njima ima niz mjesta koja idu u prilog našoj međusobnoj vjerskoj snošljivosti. Zato što o njima nismo vodili dovoljno računa u prošlosti, naša prošlost gotovo je sva i bila u znaku međusobne nesnošljivosti. Koliko je samo džamija i kršćanskih bogomolja na ovim prostorima bilo srušeno i obeščašćeno?! I sada se, primjerice u Kur'anu, u suri Al Maida ("Trpeza") susrećemo s jednim mjestom koje će uvijek ići u prilog našoj međusobnoj toleranciji. Ondje čitamo: "Svakako ćeš naići da su vjernicima najbliži oni koji govore: mi smo kršćani" (Kur'an, El Maide 82). Iščitavanje pojedinih kuranskih ajeta vodi nas zaključku da je vjera u islamu privatna stvar (Kur'an 2,256) i da tu nema mjesta prisiljavanju. Autentičnom muslimanu otuda ništa drugo i ne preostaje negoli da samo poziva (Kur'an 3,20). Da je u prošlosti bilo drukčije, to samo govori o onom lošem u nama, te da nismo upoznali izvornu istinu. Upravo zahvaljujući svojoj tolerantnosti, koju nije poznao pravoslavni Istok, islam je brzo podčinio sebi istočne provincije Bizantskog carstva koje su bile naseljene monofizitima i nestorijancima (Arapi). Budući da ovdje nije bilo vjerske, a s njom ni druge tolerancije, mnogi su ove islamske osvajače doživjeli kao svoje osloboditelje od bizantskog pritiska i pravoslavne ortodoksije. Bizantski car kao ortodoksan nije imao interesa braniti istočne provincije Carstva koje su bile naseljene hereticima i brzo ih je predao u ruke Arapima. Da bi bilo međusobne tolerancije, ideologije najprije ne mogu živjeti na štetu moralnih ideala, korist otuda uvijek mora voditi računa o pravednosti. Države bez pravičnosti, bez koje i nema tolerancije, blaženoga su Augustina podsjećale na ono što je najcrnje (Država, IV). Ono što nas kršćane treba najprije nadahnjivati u smjeru tolerantnih i humanih odnosa, jest Kristovo "zlatno pravilo" (Mt 7,12), koje po svojoj aksiološkoj vrijednosti stoji iznad onoga "srebrenog" (Tob 4,15) koje nam je donijela vjerska tolerancija.

Tolerancija kao naša nužnost

Iako su nas ratovi i učinjene nepravde međusobno otuđivali, stoji da su na ovome prostoru narodi jedni drugima najbliži. Iskustvo zajedničkoga života proteže se od mješovitih brakova do svakodnevnih susreta na ulici, trgovima i drugdje. Zato nam pitanja o međusobnoj toleranciji, dijalogu i suradnji najprije dolaze kao egzistencijalna pitanja. Traumatično iskustvo rata danas se može nadvladati raznim mehanizmima i načinima. Jedan od njih je međusobna suradnja u različitim vidovima. Nakon svega postavlja se pitanje kako ćemo one koji su nedužno propatili, a čija bol i sada vapi Bogu za osvetom, integrirati u sadašnje i buduće procese naše međuljudske suradnje. Kako ćemo ih pridobiti za to? Najprije im moramo reći da međusobna suradnja, dijalog i tolerancija nemaju alternative i zamjene. Stoga i moramo ulagati mnoge svoje nade u njih i težiti njihovu ostvarenju u svojoj sredini.

Od pravednosti do međusobne tolerancije

Zacijelo se naš tolerantni stav ponajprije tiče odgovora na pitanje koje ćemo ponašanje najprije odobriti zbog svojih bližih i daljnjih svakodnevnih ciljeva. Najprije ćemo ići za tim da svojim ponašanjem nikoga ne ugrožavamo u njegovoj slobodi i pravu, a zatim ćemo od drugih tražiti da to isto poštuju u odnosu na nas. Zato tamo gdje nema pravednosti, neće biti ni međusobne tolerantnosti. Iskustvo i sada pokazuje da tamo gdje nema ravnoteže u pravu i pravedne raspodjele u dobiti, neće biti ni međusobne snošljivosti ni uzajamne suradnje. Načelo ravnoteže samo i jamči načelo tolerancije. Gdje nema ravnopravnih, neće biti ni tolerantnih, mirnih i spokojnih. Kako je u komunizmu i nacionalizmu racionalna ravnoteža interesa maksimalno narušena, te jedni samo daju zato što nisu komunisti ili nacionalisti, a drugi uzimaju zato što to jesu, to su se ova društva i ideologije u povijesti i pokazale najnetolerantnijima i najnečovječnijima.

Kako bi danas vjerske zajednice trebale njegovati osjećaj za toleranciju i pravednost

Vjernici će danas najprije svjedočiti o svojoj toleranciji i pravednosti živeći svoju vjeru. Oslanjajući se na darove karizme (Rim 12,6-12), oni će tako mijenjati sebe i svijet. Iako za ovo svjedočenje zbog raznih razloga često od mnogih neće imati odobrenje i suglasnost, oni od njega ne smiju odustati. Jer ono ništa drugo ne potvrđuje doli njihovu poslušnost Kristu i braći na koju su obvezni i

pozvani. Ali sve to najmanje trebaju smatrati kao stvar svoje slobode (Sir 15,16), koliko kao stvar i posljedicu onoga u čemu ih sam Božji Duh poučava (Iv 14,26). Svoj 'skok naprijed' najprije će tako ostvariti. Naše svjedočenje tolerancije, pravednosti i humanosti danas trebaju najprije osjetiti oni koji su najviše trpjeli zbog njihovih suprotnosti. Oni koji su zbog izostanka pravednosti osjetili svu gorčinu izbjeglištva i svu nemoć osamljenosti danas su najviše i potrebni pravednosti i tolerancije.

Na nju smo pozvani

Kako smo po apostolu Pavlu "udovi jedni drugima" (Ef 4,25-27), to smo međusobno upućeni na međusobnu suradnju i tolerantno ponašanje. Jer bez tolerancije neće biti ni drugog, što je često važnije od nje same, a to je ono 'dobro' o kome Aristotel piše u svojoj Nikomahovoj etici. Zato sam čin našega čovječnog i tolerantnog ponašanja neće ostati 'neuknjižen' od Njegove, Božje strane. Razmišljajući o našoj objektivnoj stvarnosti u svjetlu njezine trostruke dimenzije - istine (Aristotel, *Metafizika*, Bgd., 1051 b), znanja i interesa - izlazi da je u dosadašnjoj povijesti balkanskih naroda međusobne snošljivosti i njezine suprotnosti najviše bilo zbog interesa, a daleko manje zbog znanja i istine, što dalje samo govori da nam je u životu daleko više stalo primjerice do interesa negoli do pravde, do sigurnosti nego do slobode i do lažnog znanja koje će nas neopravdano tješiti negoli do istine koja bi nas s razlogom razočarala.

Od crkvene dogme do međusobne nesnošljivosti

Iskustvo svjedoči da je, čim su se dogma i teologija Crkve 'uvukli' između Riječi Božje i našeg svakodnevnoga života, odmah sve počelo pucati i popuštati. Najprije međusobna ljubav, a zatim svijest o međusobnoj povezanosti na temelju jedne vjere u jednoga Boga. Rana Crkva, u kojoj se živjelo po Riječi Božjoj i u kojoj se nije išlo na preciznost teoloških formulacija, ne poznaje međusobnu vjersku napetost, nesnošljivost i tzv. vjerski antisemitizam. Sjetimo se kakvi su bili odnosi između Crkve i Sinagoge. Djela apostolska iznose dosta lijepog i korektnog (Dj 3,1; 2,46-47). U svijesti ondašnje Crkve nije bilo nikakve vjerske netolerantnosti i nesnošljivosti koja će se poslije pojaviti i u svijesti mnogih istočnih i zapadnih crkvenih otaca da bi na kraju stoljećima živjela u liturgijskoj svijesti obiju crkava. Na Zapadu on je zauvijek otklonjen s Drugim vatikanskim saborom (*Nostra aetate*, 4) na Istoku on još uvijek formalno, tekstualno živi i najpotpunije se osjeća na liturgijskim čitanjima uoči Velikog petka

(Posni triod, antifon).¹ Otud ispada da je život po dogmi nešto što isključivo zavisi od recepcije našeg uma. Ovdje je sve u našoj moći, tamo u vjeri sve u krajnjoj liniji zavisi od Njegove milosti. Dogma nas zato udaljuje i stvara napetost, vjera uvijek s nama ima drugi cilj. Ona razvija uvijek međusobnu ljubav i duh tolerancije koji samo zahvaljujući njoj neće prijeći dopuštenu granicu. S tim u svezi valja se sjetiti gdje nas je dovelo kranje pojednostavljeno i previše neobjektivno tumačenje dogme o papinskoj nepogrešivosti (J. Popović, *Pravoslavna Crkva i ekumenizam*, Solun 1974.) koja je bila donesena na Prvom vatikanskom saboru (1870.). Rasprave o čistilištu, epiklezi i primatu koje su vođene na crkvenim saborima u Firenci i Ferrari samo su nas međusobno otuđivale i stvarale napetost. Budući da je nje najviše bilo između Rima i Carigrada, ne i Rima i Antiohije ili Aleksandrije, upućuje na zaključak da je iza toga često stajala i odgovarajuća politika države, a ne samo Crkve.

Moramo naučiti kako do istine

Ovdje su na Balkanu mnogi razlozi uvjetovali krizu tolerancije. Vjeske i druge snošljivosti nije bilo iz nekoliko razloga. Najprije zato što je ovdje svatko - stranka, partija na vlasti i partija u opoziciji, akademija, crkva, politički i vjerski vođa - vjerovao da je u pravu, i u skladu s tim se ponašao. Ovdje se kao nigdje drugdje jedno nekritičko znanje pokazivalo uzrokom mnogih naših zajedničkih nesreća i tragedija. Zahvaljujući mitu, mi i nismo bili u situaciji da racionaliziramo svoje poraze i pobjede te smo stalno ponavljali iste povijesne pogreške. Ako nam je sada stalo do međusobne suradnje i upućenosti jednih na druge, moramo se najprije osloboditi nekritičkog znanja o drugome. Mit, javni mediji i svakodnevna neprovjerena vijest 'krojili' su našu zajedničku sudbinu i cijepali su naše unutarne biće. Javni mediji na našim su prostorima često bivali u funkciji jedne kranje netolerantnosti. Oni nisu samo ugrožavali slobodu naše misli nego su sijali i sjeme jedne nepojmljive histerije i mržnje. Ovdje smo se zato zbog njih i susretali s mnoštvom istina, a ona je, kao što se to već zna, uvijek jedna i nijedna druga. Ne može se naime za nešto istodobno reći i da i ne, a toga je ovdje bilo previše. Balkan je otuda uvijek bio zemlja mnogih istina, a time i različitih prava, interesa i političkih sudbina. Stoga će međusobne tolerancije ovdje biti tek kad povučemo efektanu crtu između mitske i racionalne spoznaje, kad uvidimo što je istina, a što njezina suprotnost. Naputak

¹ Riječ je o knjizi koja se u pravoslavnim crkvama koristi u bogoslužju i u liturgijske svrhe.

o tome kako ćemo doći do nje ostavio nam je Sokrat u svojim mnogobrojnim razgovorima koje je vodio s Lahetom, Eutrifonom, Gorgijem i drugima. U svom 'ratu' sa sofistima (Protagorom) on je pokazao pravi put do povijesne (objektivne) istine.

Što nam sada dolazi kao najvažnije pitanje? Koji nam je najdragocjeniji odgovor?

Nakon što je danas, stjecajem naše otuđenosti od Boga, mnogo toga izgubilo svoje ljudsko lice, to nam sada kao najvažnije u Crkvi i državi dolazi odgovor na ono evanđeosko pitanje: Tko je moj bližnji (Lk 10,29)? Zapravo, tko je od nas najprije čovjek? Jer ako za nas drugi (čovjek) nije bližnji, veze između nas bit će klimave i hladne. Međusobne komunikacije jedva će biti, potreba za međusobnom tolerantnošću i suradnjom jedva će se nazirati. Razne ideologije i politike na navedeno pitanje davale su različite odgovore. Isus je svojim odgovorom iznenadio ondašnji svijet. Ovim se odgovorom kršćanski humanizam i razlikuje od drugih, a tom se razlikom i "iscrpljuje sav naš antropološki problem". Iz mnogočega proizlazi da međusobne snošljivosti između kršćanskih crkava i vjerskih zajednica najprije nije bilo zato što nismo imali identične odgovore na navedeno pitanje. Identificirajući čovjeka druge kršćanske Crkve najprije sa krivovjernikom ili s sektašem, mi smo se prema takvoj spoznaji i ravnali u svojoj komunikaciji s njime. Međusobne tolerancije, dijaloga i suradnje više nije bilo; ekskomunikacija, brisanja imena iz diptiha, anatema i međusobne otuđenosti bilo je previše.

Pravoslavlje i tolerancija - jedinstvo na štetu jednog prava

I sada se često postavlja pitanje kakav je bio prinos pravoslavnog Istoka razvoju tolerantne svijesti? Prije nego što pokušamo dati odgovor na spomenuto pitanje, valja ukazati na sljedeće. U pravoslavnoj svijeti Bizanta stoljećima je živjela ideja o jedinstvenom svjetskom poretku (G. Ostrogorski, *O verovanjima i shvatanjima Vizantijaca*, Prosveta, Beograd, str. 238). Ovdje su uvijek "carstvo i svećenstvo bili u bliskoj vezi. Ono što je ovdje Crkva propovijedala, to je pravoslavna država svom snagom svojega autoriteta branila. Teologija u neku ruku nije bila samo ideologija Crkve nego i same države. Nasuprot razvoju zapadnog katolicizma, gdje je Crkva s razvitkom papinske teokracije imala u srednjem vijeku atribute države koje će poslije sve više gubiti, istočno kršćanstvo kretalo se drugim povijesnim putovima. Ovdje se uvijek išlo na eklezijalizaciju države, o čemu i sada najbolji dokaz daje politička teologija Jevsenija

Cezarijskog (Danijel Stringer, *Politička teologija Jevsenija Pamfila episkopa Kesarijskog*, Teološki pogledi, 1-4/1996. Beograd). Uzdižući cara do neslućenih visina i razmišljajući o njemu kao "nekom tko je ravan Logosu Kristu", ova teologija u neku ruku snosi odgovornost za kasniju pojavu ideologije cesaropapizma, u kojoj je maksimalno ugušena ideja o vjerskoj i drugoj toleranciji u pravoslavnoj državi.

Ideja o jedinstvenom poretku koja je stoljećima živjela u pravnoj svijesti Bizanta isključivala je pojavu bilo kakvog pluralizma. Njega nije bilo ni u teološkom ni u političkom smislu. Ono što je vrijedilo za bizantsku državu (teokracija), to je vrijedilo i za Pravoslavnu crkvu. Monopol na znanje o istini živio je ovdje i tamo. U kršćanskom svijetu nisu mogla usporedo egzistirati dva svjetska poretka i dva kršćanska cara. Na čelu hierarhije kršćanskih država nalazi se Bizantsko Carstvo i pravoslavni car. Priznata i zakonom zaštićena vjera bila je samo pravoslavna, a granice crkvenih oblasti uvijek se "moraju prilagođavati administrativno političkoj podjeli carstva" (XVII. kanon Kalcedonskog sabora, iz godine 451.). Svi podanici Carstva ispovijedaju onu vjeru koju ispovijeda car. Sve ono što se ne uklapa u shemu bizantskog pravoslavlja i njegova shvaćanja 'ortodoksije', izlaže se riziku ne samo da bude isključeno od strane Crkve nego i progonjeno od strane pravoslavne države. Radikalni arijanci, poluarijanci, monofiziti i nestorijanci u ranom Bizantu i tzv. latinska hereza (rimokatolici) u našoj srednjovjekovnoj Srbiji i pravoslavnoj Rusiji upravo su zato loše prošli (usp. *Zakonik cara Stefana Dušana*, str. 44; Dr. I. Marković, *Sloveni i pape*, Zagreb, 1903. str. 177-178). Ono što je vrijedilo kao pravilo u političkoj sferi, to je vrijedilo i u teološkoj. Hierarhijski odnosi ne potoje samo unutar svjetskog poretka nego i unutar kršćanske 'ekumene'. Odnos između Bizantske pravoslavne crkve i drugih autokefalnih pravoslavnih crkava nije bio uređen na principu odnosa 'majke' i 'kćeri' (Dr. Dimitrij Bogdanović, *Izmirenje srpske i vizantijske crkve*, Beograd, str. 64, *Pravoslavna misao*, 1974., sv. XXI.). "Majka crkva" (Bizantska crkva) može i kazniti svoju kćer ako ova svojom crkvenom politikom povređuje crkvene kanone. U četrnaestom stoljeću naša Srpska crkva, ovdje 'kćerka' bila je kažnjena od svoje 'majke' (Bizantske crkve). Kao sankcija uslijedio je prekid zajednice svešteno služenja i odnos interkomunije (uzajamnog pričješćivanja) sve dok nije došlo do pomirenja. Sve navedeno zapravo samo svjedoči o sljedećemu: Ono što se nije toleriralo u Carigradskoj patrijaršiji, nije odobravano ni u Pečkoj (srpskoj). Ortodoksija i heterodoksija nisu mogle živjeti zajedno. Ovdje zato i nema teološkog pluralizma, a time ni druge institucionalne crkve pa zato i nema potrebe za vjerskom tole-

rancijom. Suprotnosti u teološkom smislu ne žive, pa time načelo koegzistencije i ne može doći do izražaja. Budući da se ovdje uvijek težilo eklezijaciji, zato političke kategorije (narod, država) dobivaju teološku i eklezioološku konotaciju. Imamo primjerice srpsko, rusko i drugo pravoslavlje, a s njime i Srpsku, Rusku i drugu crkvu. Gledajući teološki, ovo je svakako bilo nespojivo sa novozavjetnom teologijom, koja je državu i crkvu uvijek uzimala kao dva odvojena entiteta. Zato sada na pravoslavnom istoku mnogo toga dobiva čisto političke i nacionalne implikacije, što je tijekom povijesti potvrđivano u mnogim situacijama. Kad su pravoslavne države u svađi, ni njihove crkve ne miruju. Maksimalizam u tom smislu najprije je živio u nekim tezama Dostojevskog. Prema njemu ispada da je jedino ruski narod 'bogonosac' i da su jedino njemu putem pravoslavne spoznaje (teologije) dani "ključevi života i nove riječi" (*Zli dusti*, I., Rad, Beograd, str. 268.). Razmišljanja u tom smislu on će apsolvirati s tezom o "ruskom Kristu". Otuda njegova misao i nosi najveći naboj netolerantnosti prema svemu onome što nije bilo rusko i pravoslavno. Pritom su svakako najgore prošli katolici i židovi, međutim ni mi Srbi nismo bili pošteđeni nekih stvari (Dostojevski, *Dnevnik pisca, Idiot, Braća Karamazovi* [Legenda o Velikom inkvizitoru]).

Od hereze do vjerske netolerancije

Riječ 'hereza' najprije nas asocira na nešto pred čim se ne samo "majka Crkva" (Carigradska patrijaršija) nego i njezine "kćeri" (autokefalne pravoslavne crkve) užasavaju. Iako su poslije ortodoksnih vjernika heretici najbliži Crkvi, ne znači da će prvi (tj. ortodoksi vjernik) uvijek prije drugih (tj. heretika) biti u kraljevstvu Božjem. Blaženom Augustinu pripisuje se da je rekao: one koje sada Crkva ima, Bog nema i one koje će Bog imati, Crkva sada nema. Pripadnost Crkvi, kako netko reče, ne jamči stopostotnu pripadnost kraljevstvu Božjem. Samo zato što je svojim teološkim razmišljanjima dao jednu drugu teološku formulaciju, Eutih, koji je živio u vrijeme ranobizantske Crkve, postao je heretik i tako navukao na sebe sav 'bijes' i svu vjersku netolerantnost pravoslavnog Bizanta. Teološki gledano, tako se rodila monofizitska Crkva, koja je zauvijek ostala odvojena od Bizantske crkve i pravoslavlja. Ono što je nekad bilo nezamislivo u Sokratovoj Grčkoj, postat će u Justinijanovom i Teodozijevo Bizantu svakodnevna stvarnost. Vjerske će tolerancije zauvijek nestati. Iako je 1054. najprije došlo do narušavanja kanonskog poretka u ondašnjoj kršćanskoj 'ekumeni', s vremenom će to dobiti i druge implikacije. Naime želeći reći da se Rim i teološki toliko udaljio od ortodoksije, sada se prema njemu može mnogo toga braniti u

crkvenoj politici i teologiji, a ponajprije politika netolerancije. Rimskoj Crkvi, a time i njezinu kršćanstvu, imputirat će se riječ 'hereza', a to će uvjetovati najdublju krizu tolerancije. Ovime će se otvoriti najtragičnije razdoblje između Istočne i Zapadne crkve. Međusobna snošljivost i vjerska tolerancija zadugo će se ugasiti i trajat će sve do Drugoga vatikanskog sabora. Povijesno stoji da će Grci od XI. stoljeća pa nadalje riječ "ortodoksno-pravovjerno" sve više pripisivati svojoj Crkvi. Želeći ukazati na teološke i druge divergencije između istočnoga (pravoslavnog) i zapadnog (katoličkog) kršćanstva - kojih zapravo i nije bilo - oni će najprije ići na to da teološkim razlozima pravdaju jednu politiku. Grk Joan Prodrom, kako ukazuju izvori (V. N. Benešević, *Sbornik pamjetnikov po istoriji Cerkov prava*, Petrograd, 1914, str. 108-125.) bio je prvi koji je rimokatolike uvrstio u 'heretike' i time dao "zeleno svjetlo za najnetolerantnije razdoblje u povijesti jedne Kristove crkve" (Jovan Radonić, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje*, SANU Beograd, 1950., str. 172.). Zapravo, on je 'nešto' što se samo ticalo politike Crkve prebacio u sferu doktrine i vjere i tako cijeli slučaj još više zaoštrio i produbio. Politiku netolerancije prema Rimu htio je pravdati ne smao pravom (kanonom) nego i teologijom (dogmom), pri čemu nam za to ne može pružiti uvjerljive dokaze i razloge. Ovo samo svjedoči činjenicu da je iza svega toga stajala najprije Focijeva odbojnost prema Rimu, koja će u njegovu Nomokanonu (XII.) biti potvrđena i odgovarajućom pravnom terminologijom (J. B. Pitra, *Juris eccl. Graecorum historiae et monumenta II.*, Roma, 1968., str. 608.). Napomenimo da se do crkvenog raskola i nešto poslije, riječ 'ortodoksija' odnosila ne samo na istočno nego i na zapadno kršćanstvo. Ortodoksni su bili svi oni koji su bili na teološkom tragu nicejske doktrine. Pravovjerno je dakle bilo sve ono što je bilo suglasno učenju prvih sedam (osam) općih sabora, a heterodoksno sve ono što im je bilo suprotno (M. Jugie, *Theolog. dogm. IV*. Paris, 1931., str. 213). Stoga se sada i pitamo što je to što bi u učenju Katoličke, Anglikanske ili neke druge crkve bilo heterodoksno? Što je takvima bilo u vrijeme raskola? Može li se danas naša politika netolerancije prema drugima 'pokrivati' dogmom i kanonima?

Tolerancija kao problem naših savjesti

Iako zapadno (rimokatolicizam i protestantizam) i istočno (pravoslavlje) kršćanstvo vide savjest kao naš put prema Bogu, pravoslavni je kršćanin taj put najprije prelazio u pokajanju, zapadni najradije osjećao u ljubavi (sv. Franjo Asiški) i vlatitom radu na slavu Božju. U istočnoj crkvi zato je živjela individualna, u zapadnoj

socijalna etika. Etičko u Pravoslavnoj crkvi najprije je izraz naše pravoslavne teologije koja je isključivo držala do Kristovih eshatoloških obećanja. Ovdje se zato i ne može govoriti o društvenoj angažiranosti Pravoslavne crkve u ime evanđeoskih etičkih ideala. Racionalna suradnja između Crkve i svijeta na izgradnji kraljevstva Božjeg zato u našoj sredini izostaje. Ako je altruizam sve mjerilo naše autentičnosti (Mt 18,15), onda je sada etički i teološki jasno zašto se ovdje kontinuirano susrećemo s krizom humanizma, a s njom i krizom mnogočega drugog. Maksimalni doživljaj svetoga zato je ovdje bio ponajprije u asketskom idealu i liturgijskom činu. Dostojevski je otuda u pravu kad otprilike kaže da pravoslavlje može samo onaj racionalno shvatiti tko je sebi objasnio dušu pravoslavnog monaha. Bez monaškog asketskog ideala pravoslavlje se ne može shvatiti. Zapadno kršćanstvo i njegova etika zato nikada nisu mogle iznjedrili krizu humanizma. Savjest je ovdje najprije bila "organ ljubavi", u pravoslavnoj etici pak "organ pokajanja". No, u objema etikama ona je bila naša sposobnost kojom smo razlikovali dobro od zla (Aristotel, *Politika*...) Budući da je ovdje na pravoslavnom istoku manje zbog naše slobode (Sir 15,16), a više zbog naše teološke (crkvene) spoznaje bila narušena racionalna ravnoteža između pokajanja i ljubavi, brige o sebi i brige o drugome, ovdje nismo mogli izbjeći krizu humanizma, a s njom ni krizu jedne socijalne vrline. Ovdje zato nisu postojale teološke etičke pretpostavke da se razvije svijest o vjerskoj toleranciji i suradnji s onima koji su drukčiji od nas, koji teološki drukčije misle i vide. Ako se jedna Crkva, primjerice naša Pravoslavna, najprije legitimira svojim učenjem, držeći pritom da je samo ono pravovjerno (ortodoksno), onda logički i ontološki slijedi da je zapravo svako drugo njemu suprotno. Ne može se naime istodobno za nešto reći da je ortodoksno i heterodoksno. U svijetu ontologije i epistemologije tako stvari stoje. Na pravoslavnom je istoku zato bilo netolerancije ponajprije zbog neznanja.

Ravnodušnost kao naše nezamjeranje drugom

Sudeći po mnogim znacima, ovdje i sada najprije živi vjerska ravnodušnost. Za našu vjersku situaciju najprimjerenije su riječi Ivanova Otkrivenja. U vjerskom pogledu smo dakle ponajprije 'mlaki'. Oko našeg vjerovanja i sada su mnoge naslage čiji su korijeni najmanje biblijski i kršćanski. Međutim, zbog krize ovoga teološkog znanja mi se ne usuđujemo povući onu efektanu crtu između onoga što jest i što nije po Riječi Božjoj u našem vjerovanju. Zato smo prije svega vjerske kukavice. Dobar dio naše pravoslavne inteligencije živi

u uvjerenju da su protestanti najprije vjerske zajednice, a ne Crkva, a mnogi naši monasi katolike vide kao heretike (Apel Svetom Arhijereskom Sinodu Srpske pravoslavne Crkve potpisan od bratstva nekih naših monaških zajednica 1994. g.). O svemu tome gotovo da nema službenih mišljenja i stavova naše Crkve, što cijelu situaciju još više polarizira. Međutim, svakodnevna situacija upućuje na zaključak da u takvim sredinama nema vjerske tolerancije. Hereza i ortodoksija zato su ovdje bili neusporedivo prisutniji u ponašanju i postupcima nego u teološkoj argumentaciji. Ovdje će zato međusobna vjerska tolerancija i suradnja dakle zavisiti ponajprije od naše međusobne ljubavi. Zbog njih mi danas Crkvu daleko više trebamo osjećati kao *karitas* (ljubav) negoli kao ortodoksiju.

Zaključak

S obzirom na naše iščitavanje znakova vremena, čini se najvažnijim da ostvarivanjem etičkih ideala počnemo racionalno i humano svjedočiti svoju vjeru u Boga. Mnogima će samo to biti dokaz da smo na tragu Božjemu. Da bi danas naša regija bila zahvaćena duhom tolerancije, institucije u Crkvi moraju biti prožete duhom evanđelja. Duh demokracije, uvjetno rečeno, mora zahvatiti Crkvu. Samo ako Crkvu budemo osjećali kao zajednicu malenih (Mt 10,42), u kojoj je najveći onaj koji služi svima (Mt 18,15), onda ćemo je početi shvaćati kao ustanovu tolerancije. Tada ćemo biti u stanju odazvati se zovu moralnih vrijednosti, a to je zapravo tolerancija. Vjekovno, a i sadašnje iskustvo potvrđuje da je takve tolerancije najviše bilo u onim državama koje su u vjerskom pogledu bile neutralne. Laička i demokratska država, a ne nacionalna, totalitarna i teokratska najprije će joj ići na ruku. Budući da je svijet koji nas okružuje u znaku mnogih pluralizama, tolerancija je i zbog toga prijeko potrebna. No svijest o njoj ne može danas proizići iz naše opustošene i obezvrijeđene sadašnjosti. Zato naša ovisnost o Božjoj milosti nije nikada u našoj povijesti bila veća.